

Օ Ր Ա Գ Ի Ր

Հոկտ. 1939. — Արմենակ ու ես կանգնած ենք կանաչագարդ բըլուրին վրայ եւ մեր ոտքերուն տակ առած՝ համայն ԼըՀավոն ու Սէնթ Ատրէսը, ինչպէս Պուշկին Կովկասը:

Ուելօք է ծովը, ուր նաւահներ եւ նաւեր վերջալոյսին շողերովը կը խնդան:

Մարդին վրայ, օղիի սեղանը անհամբեր է: Ան չի կրնար հանդուրժել որ մենք յամենանք համապատկերին բանաստեղծութեամբը: Վասնդի, պիտի չուշանայ թանձր մութը. իսկ մենք պէտք է որ փութանք դիշերային պահակութեան:

Արմենակ եւ ես կը բազմինք դէմ առ դէմ ու ծալապատիկ, ինչպէս հին օրերուն մեր պապերն ու հայրերը Երկրին մէջ:

Ահաւասիկ ձեզի Կրեւանի անարատ օղի եւ Կեսարիոյ ապուխտ:

— Արմենակ, խմենք արեւանման աղջնակիդ կենացը:

— Խմենք բոլոր հայ աղջիկներուն կենացը:

— Խմենք բովանդակ հայ երիտասարդութեան կենացը:

— Խմենք բոլոր հայ զինեղբայրներուն կենացը:

Լուռ է չորս դին: Իջած ենք վար: Սուինաւոր հրացանները մեր ուսերուն՝ պահակ ենք հիմա: Կը հսկենք մեծկակ վառօդարանին վըրայ, որ ծպտուած է բլուրի մը երեւոյթին տակ:

Պատին երկայնքին, ես կեդրոնէն դէպի ձախ, Արմենակ ալ դէպի աջ, կ'երթանք կուգանք, մերթ հարիւր քսան, մերթ հարիւր երեսուն քայլ համբելով:

Կեդրոնը իրարու կը ճակատինք, մէկ մէկ բառ կը շնչենք, կը փոխենք կողմերը եւ կը շարունակենք երթեւեկը, լուռ, ուշադիր եւ համաչափ ու կշռութաւոր քայլերով:

Ի՞նչ պիտի ընեմ, երբոր լսեմ ոտնաձայն մը կամ նշմարեմ ստուեր մը: Տեսական դասը պատուիրած է թէ՛ «կանգ ա'ռ» պիտի պոռամ: Հապա՞ եթէ կանգ չառնէ, հակառակ ազդարարութեանս: Պիտի սպառնամ սուինաւոր հրացանովս եւ ի հարկին գործադրութեան պիտի անցնիմ:

Ո՛հ, մութ գիշերով, որքա՛ն սարսազղեցիկ է սա առաջին պահակութիւնս:

Նոյեմբեր 1939. — Մերկացած են գրեթէ Մոնթոնի անտառին ծառերը: Թռչունները գաղթած են: Աշնանավերջի տխուր օրերն են:

Անտառին հարաւարեւելքը, փայտաշէն տաղաւարներու մէջ, կարգի կը սպասենք բազմազգի զինուորներս:

Աւարտած է մեր զինուորական կրթութիւնը: Նետած ենք մեր կապոյտները եւ հազուած՝ ինչպէս փեսայ: Ամէնքս ալ ռազմադաշ-

տի հոտ կ'առնենք մեր նոր եւ խաբի համազդեստներէն:

— Սիրո՛ւն անտառ, քա՛ղցր անտառ, դուն որ այսքան զոյգեր ես հովանաւորեր թեւերուդ տակ, գեղեցիկ եղանակներուն, եւ բազմաթիւ սիրային ոճերներու ալ ծոցդ նուիրած, ըսէ՛, պիտի ճանչնամ քու դարունը, քու ամառը:

Մարտ 1940. — Շալկած եմ տունս:

Կարծէք թէ ջորիներու կարաւան մը ըլլայ դումարտակս, որ ահա կը քալէ յետմիջօրէի նեղացուցիչ արեւով:

Անգամ մը եւս ետիս կը նայիմ: Հեռու ենք արդէն Մոնֆոնի անտառէն, ուր պահ մը առաջ, նորեկ առաջին թռչունները դարնան վերադարձը կ'երգէին:

Զառիթափին բերանն ենք: Առաջնորդ տեղակալը կը սուլէ: Կը նետեմ տունս, կը շտկեմ քամակս, երկար եւ ազատ շունչ մը կ'առնեմ ու կը չփեմ, ուսերուս վրայ, պայուսակիս փոկերուն յենարանները:

Թերեւս կանդ չառնէինք հող, եթէ գոյութիւն չունենար սրճարանին խարտիչահեր տիրուհին, որուն կը դարպասէ մեր ալեւոր տեղակալը:

Զառիթափն ի վար, դարձեալ կըսած բեռիս տակ, ես կը լսեմ մեր Ակնունին. «Գնում է Հայը՝ բողոքը ճակտին, վրէժը սրտում»:

Ու ես ինծի՝

— Ո՞ւր, տղա՛յ:

— Ճակատ:

— Ինչո՞ւ համար:

— . . .

Մայիս 1940. — Նահանջի ճամբուն վրայ:

Մենիւ — Անեւ, Թուռաէւ, Մաշօ:

Ամայութիւն ամենուրեք:

Կ'ոռնան եւ կ'ողբան շուները: Ու կողերը վայնասունով կը լեցնեն միջոցը: Կաթը կը յորդի անոնց ծիծերէն: Իրենց տէրերը կը կանչեն, անոնց մատներուն կը սպասեն.

— Մեղքցէ՛ք մեզի: Կաթի փոխան՝ թարախ պիտի ծորի մեր ծիծերէն:

Բիւրաւոր մարդիկ մշակելու վրայ էին սա հողը, որ երէկ տափաւին, կ'երգէր անոնց բահին եւ բրիչին տակ:

Այսօր, համատարած լռութիւն:

Թշուա՞ռ հող, յաւէտ ողբակոծ, յաւէտ արիւնաթաթախ:

Յուլիս 1940. — Տիւանդորրի երկնցած եմ, հոն, վերը, ձիերուն մօտ: Կը հանգչի բնութիւնն ալ, գրեթէ անշարժ: Մթնոլորտին մէջ, խուլ եւ հեռաւոր բզզիւնը, յաւիտենական երգը միջոցին, միօրինակ

եւ անփոփոխ:

Դէմս, երիտասարդ ղինուոր մը տաւիղին վրայ հակած՝ կը նըլադէ եւ կ'երգէ: Ան կ'ողբայ իր ծաղկահասակ կինը եւ միամեայ աղջիկը, որոնցմէ խապրիկ մը չունի տառնըհինգ օրերէ ի վեր: Արդեօ՞ք Տէօնքէրքի փլատակներուն տակ մնացին:

Ու յանկարծ, կը յիշեմ գումարտակիս Սինանը իր կիթառով: Չկայ նաեւ այս հայ տղան, անհետացած անցեալ ամիս:

— Եկո՛ւր, Սինան, կիթառիդ հետ մեզի եկուր: Ու բեր մեզի Թուռնըվիլի իրիկնային թոէմոլօդ, մեղըածորան եւ լալաղին: Թող Շոփէնի «Տխրութիւնը» արձագանգէ անուշ, յուշի՛կ: Եկո՛ւր, Սինան, կիթառդ առ մեզի եկուր:

Յուլիս 1940. — Կիրակի է: Յուրտ քամին կը խածնէ: Նուրբ անձրեւ մը կը մաղուի: Բնութեան տրտմութիւնը սրտէս ներս կը թափանցէ:

Կայանին բակին մէջտեղը, խորտակուած կառք մը խորանի է վերածուած: Ակնոցաւոր, դալկահար եւ նիհար գերի մը քահանայ է եղած: Ան կեցած է զոյգ մը մոմերու դէմ, ինքնամփոփ, բազկատարած, ճերմակներու եւ կանաչներու մէջ: Կարմրերես ու ժպտերես ուրիշ գերի մըն ալ սարկաւաղի դերին մէջ:

Տասը հազար գերիներու առաջին պատարագը:

Քահանան կ'աղօթէ մեռելներուն համար, բոլո՛ր մեռելներուն համար եւ գոհարանութիւն կը կարդայ առ Աստուած: Ապա, տասը հազար գերիներս միաբերան՝ «Հայր մեր որ յերկինս ես» կը մըրմնջենք:

Յուլիս 1940. — Պեխա ու մօրուքս կ'աճին, կ'երկարին: Մէկ ամսուան ընթացքին, Յիսուսի դէմք եմ ստացեր:

Կը նայիմ բակին բազմահազար գերիներուն դէմքերուն: Մէկ ամսուան ընթացքին, անոնք ծերացեր են, խամրեր են:

Դարաստանին մուտքին մօտ, պատին վրայ նստած եմ: Քովէս նայուածք մը զիս կը քննէ: Կը նայիմ ես ալ իրեն: Ապա, համարձակ իրարու նայելով՝

— Հայ չէ՞ք:

— Գիտէի թէ Հայ էք:

Ու պահ մը պրպտելէ վերջ՝

— Որքա՞ն ես փոխուեր, Արշաւի:

Ես ալ իմ կարգին յիշողութեանս ուժ տալով՝

— Գէո՛րգ, կը ներես, չճանչցայ:

Հէ՞ր տղայ, որքան է փոխուեր ինք եւս:

— Ուրիշ Հայեր ալ կա՞ն:

— Քեզմով եօթը կ'ըլլանք: Սպասէ՛ հոս, երթամ կանչեմ:

Օգոստոս 1940. — Իրիկուն է: Նստած եմ ցամքած շատրուանին շրջապատին վրայ: Շուրջս, գերիները ուտելիքի եւ ծխելիքի մասին կը խօսակցին: Ես աշխարհիս յիմար բաներուն վրայ կը մտածեմ:

Կեդրոնական շէնքի սեմէն՝ պահակ մը դիւս կը կանչէ ձեռքի ծածուկ նշանով եւ կարեկից ժպիտով:

Կը վազեմ: Եթէ վայրկեան մը ուշանամ, ուրիշ գերիներ պիտի փութան:

— Պիտի ուզէի՞ք մոյկերս ներկել: = Այո:

Ինչպէ՞ս չուզէի: Ան յաղթական է, իսկ ես պարտուած: Ան Կե- սար է, իսկ ես գերի: Ան տէր է, իսկ ես սպասաւոր: Բայց, աւելի կարեւորը կայ: Գթասրտութիւն կը նշմարեմ անոր նայուածքին մէջ: Անիկա ապահովարար պիտի վարձատրէ դիւս պատառ մը բանով:

Ու կը սկսիմ խոզանակել մոյկերը: Կը մաքրեմ ցեխը, կը քսեմ ներկը եւ կը փայլեցնեմ, կը փայլեցնեմ: Օ՛ր մտքի խաղ, կը յիշեմ յանկարծ Օշականի խոնարհ Պաղտօն:

Պահակը իր դէմը բռնած մոյկերը՝ կը նայի անոնց մէջ, ինչպէս մեզմէ որեւէ մին պիտի նայէր հայելիի մը, սանտրուելու կամ փող- կապը շտկելու համար: Այնքա՛ն դոհ է ան աշխատանքէս որ, տեսէք, հիմա ալ ընկերէ ընկեր դայն կը ցուցադրէ ամէնքին, միանգամայն դիւս մատնանիշ ընելով: Ոչ մէկ կասկած, շինուած է ներկարարի համբաւ:

— Ամէն իրիկուն, այսպէս միեւնոյն պահուն, կուգա՞ք ներկել մոյկերս:

— Կուգամ:

Պահակը ինձ կ'երկարէ երկու գլան եւ չորս գլանիկ: Կ'ըն- դունիմ: Բայց, ես ինչպէ՞ս ծխեմ, ինչպէ՞ս ծխեմ:

Ու աչքերս գետին խոնարհած՝ «այոօք» կը մըմնջեմ:

— Օ՛ր, ներողութիւն, ես չէի գիտեր թէ...

Ու ազնուասիրտ պահակը դիւս կը տանի սենեակը:

Լիացած եմ հացին խոշոր կտորովը:

Օգոստոս 1940. — Յօսքօ, Լապոռոս, Փոլոսա, Վոշէ, Տիւվալ եւ ես նստած ենք արեւին տակ ու գետնախնձոր կը մաքրենք:

Չորսը դարձեալ կը քաջընեն Տիւվալը, ազատութեան շինծու լուրերով:

Տիւվալ առտուն կ'արթննայ «ազատութիւն» բառը շրթներուն, զայն չի լքեր օրն ի բուն, եւ իրիկունն ալ, պառկելու ատեն՝ զայն իբր «գիշեր բարի» կը դործածէ: Անոր լաւատեսութիւնը երկար կեանք չի պարգեւեր մեր գերութեան: Ան մեզ, զինքն ալ միասին անշուշտ, մեր տունները կը զրկէ, անմիջապէս հունձքէն վերջ, աշնան սկիզբը, ուրեմն քանի մը շաբաթէն:

Եւ աչքերս յառած եմ մարազի քիւին: Դանակս կ'աշխատի ինքնաբերաբար, սովորամոլաբար:

Գիւին եղբրքը կեցած են երկու զոյգ մատղաշ ծիծեռնակներ: Իւրաքանչիւր զոյգ իր մայրիկին կը սպասէ, խելօք եւ համբերատար:

Մայրերը կը վերադառնան, իւրաքանչիւրը կ'ուղղուի իր ձագուկներուն, կերը կը դնէ անոնց կտուցներուն մէջ, համաձայն հարստութեանց հաւասար բաշխումի սկզբունքին, կարգը յարգելով եւ արդարութիւնը կիրարկելով:

Եւ ի՞նչ կարգապահութիւն ձագուկներուն կողմէ: Անոնք իրարու հետ չեն կռուիր: Անոնք «վա՛յ, քու բաժինդ շատ եղաւ, իսկ իմա քիչ» չեն պոռար: Ու միշտ միեւնոյն դիրքին վրայ անշարժ աւանդ կը սպասեն իրենց մայրերուն:

Ունիմ մայրերը դադար չունին. մաքորքի պէս կը բանին: Հազիւ հասած՝ կը թռչին Պ'երթան ու կ'անհետին միջոցին մէջ, ի խնդիր կերի:

Ձագուկները ուտել կ'ուզեն, շատ են փոքրիկ:

Ձեմ գիտեր թէ այդ յափշտակեալ վիճակիս մէջ, ես սուլեցի՞ Դոդոխեանի «Ծիծեռնա՛կ, Ծիծեռնա՛կ»ը, զոր մանկութենէս ի վեր կը սիրեմ երգել, կը սիրեմ լսել:

Սեպտեմբեր 1940. — Կէս դիշեր է: Հարաւէն՝ եռաձա՞յն թէ քառաձա՞յն համերգ մը կը լսեմ:

Ակամայ այս ունկնդրութիւնը երկար ատեն արթուն կը պահէ դիս: Լաւ է որ ելլեմ:

Կը վառեմ մոմս ու քառաժանի գործիքով մը յարդանոցս կը քրքրեմ: Ձախ ոտքիս տակ, երեւան կը հանեմ բոյն մը, ուր նորածին չորս մկնիկներ ահա հիմա կուլան կ'ողբան: Լեղապատառ՝ արդեօ՞ք ինձմէ թողութիւն կը խնդրեն: Արդեօ՞ք կը խոստանան հանգիստս չխանդարել այսուհետեւ:

Մտիկ կ'ընէ՞ հոօրը:

Քառաժանիս լուծեան կը կոչէ հէգ մկնիկները:

Սեպտ. 1940. — Առատ գետնախնձոր ունինք: Ոչ ոք անօթի է: Փա՛ռք Առտենի գետնախնձորին:

Ոտանաւոր մը գրած եմ եւ ձօնած՝ Առտենի գետնախնձորին:

Ոտանաւոր մը գրած եմ ու երգահան կը փնտռեմ: Զկա՞յ երգահան մը:

Հոկտ. 1940. — Այս իրիկուն, ազգս այցի է եկած ինձի:

Ֆրէտէրիք Մաքլէրի հայերէնէ ֆրանսերէն թարգմանած «Հռովմի եօթը իմաստուններուն պատմութիւնը» կը կարդամ:

Պենվիլի «Երրորդ Հանրապետութիւն» եւ «Ֆրանսայի Պատմու-

թիւն» գրքերուն ծանր ընթերցումէն վերջ, ես պէտք ունէի այդ եօթը հէքեաթներու թեթեւութեան:

Ու պէտք ունէի մանաւանդ, հայկականութեան հետ հաղորդուելու:

Եւդոկիացի երէց Յակոբն է որ «Հռովմի եօթը իմաստուններու պատմութիւնը» լատիներէնէն վերածեր է հայերէնի, իր վարժապետին՝ Եւդոկիացի Տէր Յակոբի խնդրանքին վրայ:

Այս իրիկուն, ազգս այցի է եկած ինծի, իր պատմութեամբ, իր ստեղծագործութեամբ, իր բովանդակ մշակոյթով:

Դեկտ. 1940. — Իրիկուն է: Գոմ քաշուած ենք: Ընկերներս կ'երգեն, կը խաղան, կը զուարճանան:

Իսկ ես ինծի՝

— Այսպէս ուրեմն, կարմիր գինին փրկեց Ֆրանսայի գերիները: Անոնք հիմա գինի գտնելու, գինի գնելու երջանկութիւնը կը վայելեն: Կարծէք թէ ա'լ ամէն ինչ տրուած է անոնց: Ծնորհիւ գինիին՝ անոնք ա'լ պիտի տանին անտրտունջ՝ գերութեան լուծը: Լուռ համակերպութիւնը պիտի տեղաւորուի անոնց հոգիներուն մէջ: Անոնք անհոգ եւ անտարբեր՝ ուս պիտի թօթվեն ասկէ վերջ:

Կարմիր գինին ուրախութիւն, երգ, պար եւ գիշերային պատկերահանդէսներ բերած է գոմիս:

Կարմիր գինին իմաստաւորած է Ֆրանսացի ընկերներու ներկայ կեանքը:

Կեցցէ՛ Ինոմոնի միականի Սայէնին կարմիր գինին: Ախոո՛ս սակայն, անպիտանը ապառիկ չընդունիր:

Դեկտ. 1940. — Ընկերներ, ահաւասիկ գիշեր մը եւս Պօլալի հանրապետութեան սահմաններէն ներս: Անո՛ւշ քուն:

Ու կը պառկինք:

Ե՞րբ կը փակուին սակայն աչքերը:

Վերը կը պլպլայ փոքրիկ լամբը: Պոթէն կը կարդայ: Առէն կ'երեւակայէ եօթը տարեկան մանչը, որ վաղը առաւօտ փարիզի տասնեւհինգերորդ թաղամասին դպրոցը պիտի վագէ: Ժիւլիէն, Լըքլէր, Փըթի եւ Վօթէրս իրենց կիներուն մասին յուշեր կը պատմեն:

Ես առանձին՝ հաղարումէկ փշրանքներ կ'ոգեկոչեմ անցեալէս, յարդիս վրայ երկնցած, ափերս գլխուս տակ, գլուխս կրակ դարձած:

Ես առանձին ինծի հետ, ամէն գիշեր, կեանքս կը վերածեմ մատեանի եւ զայն կը թղթատեմ առանց կարգի, էջ մը ասկէ, էջ մը անկէ:

Ու կը գտնեմ հի՛շն սէրեր ալ...

ԱՐՇԱԽԻՐ ԽԱՆԷՏԱՆԵԱՆ